

WYBRANE ELEMENTY WODNE W ZAŁOŻENIACH PAŁACOWYCH I DWORSKICH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO. STAN ZACHOWANIA

Elżbieta Przesmycka, Kamila Boguszevska

Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska
Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology
Instytut Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Institute of Ornamental Plants and Landscape Architecture, University of Life Sciences in Lublin
e-mail: elzbieta.przesmycka@pwr.wroc.pl, kamila_boguszevska@interia.eu

Streszczenie. Założeniom rezydencjonalnym od zawsze towarzyszyły elementy wodne. Ze względu na charakter i formę architektoniczną pełniły one różnorodne funkcje od obronnej, kompozycyjnej po użytkową. Celem artykułu jest zaprezentowanie wybranych elementów wodnych towarzyszących założeniom rezydencjonalnym na Lubelszczyźnie oraz próba ich klasyfikacji.

Słowa kluczowe: staw, kanał ogrodowy, fontanna, Lubelszczyzna

WSTĘP

Założenia rezydencjonalne posiadały bogaty program funkcjonalny, który sprawiał, że stanowiły one wraz z folwarkami samowystarczalne zespoły. Nieodłączną ich częścią były elementy wodne. Na przestrzeni wieków przybierały one zróżnicowaną formę, pełniąc tym samym odmienne funkcje począwszy od obronnej, gospodarczej aż po kompozycyjną i czysto estetyczną.

Na terenie Lubelszczyzny ich pierwotne układy zachowały się jedynie częściowo. Majątki ziemskie przekształcane i parcelowane po roku 1944¹ zatraciły swoje historyczne układy. Celem artykułu jest zaprezentowanie zachowanych założeń wodnych na terenie zespołów rezydencjonalnych na Lubelszczyźnie, a także próba ich opisanie i zaklasyfikowania. Autorki skoncentrowały się na następujących elementach wodnych wchodzących w skład założeń rezydencjonalnych i obronnych: fosy, kanały ogrodowe, fontanny, wodotryski, a także stawy.

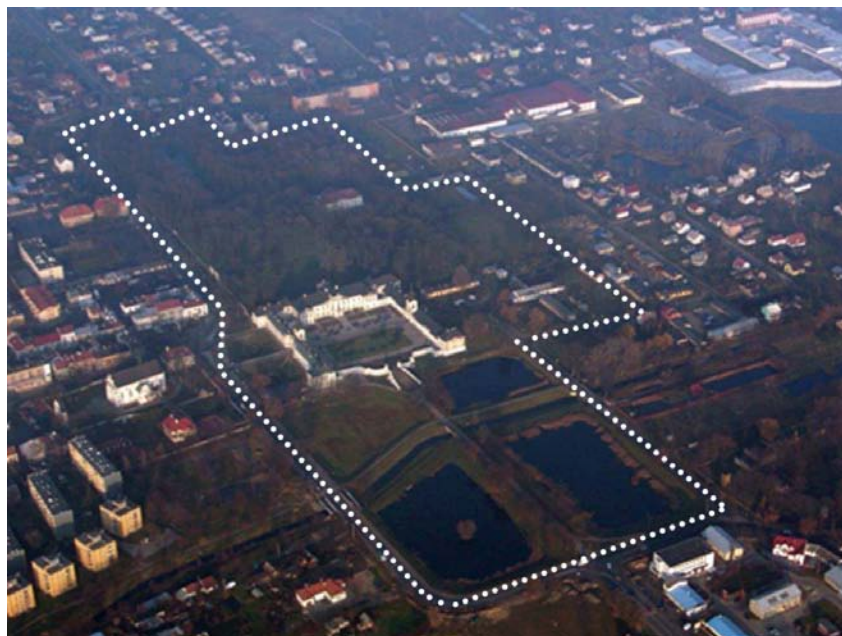
¹ Na początku XX w. na terenie Lubelszczyzny istniało 650 dworów i folwarków. D. Fijałkowski, M. Kseniak, *Parki wiejskie Lubelszczyzny*, PWN 1982, Warszawa, s. 36. W 1944 r. na Lubelszczyźnie zostało zlikwidowanych 1700 majątków ziemskich. E. Przesmycka, *Lubelszczyzna wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin 2008, s. 212.

FORTYFIKACJE

Początkowo założenia wodne pełniły funkcje obronne, stając się nieodłącznym elementem ufortyfikowanych dworów i zamków.

Przykładem tego typu założenia rezydencjonalnego na Lubelszczyźnie, w którym zastosowano rozwiązania włączające elementy wodne był zespół rezydencjonalno-obronny w Czemiernikach. Założenie *palazzo in fortecca* został otoczony fortyfikacjami bastionowymi typu starowłoskiego posiadającymi kształt nieregularnego czworoboku². Całość poprzedzona została stawami od strony południowej, zachodniej i północnej. Renesansowy pałac częściowo otoczonym został suchą fosą³.

Inny przykład stanowią fortyfikacje bastionowe wraz z fosą, otaczające nieistniejący już zamek w Białej, widoczny jeszcze na planach Hrabstwa Bialskiego z roku 1781⁴.

Ryc. 1. Założenie rezydencjonalne w Radzynie Podlaskim. Widok z lotu ptaka, stan na rok 2010 (fot. E. Przesmycka)

Fig. 1. Residential mansion in Radzyń Podlaski. Birds-eye view of the mansion

² M. Bienia, B. Wetoszka, *Badania archeologiczne staropolskich obiektów rezydencjonalnych z obszaru północnej Lubelszczyzny*, [w:] *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, pr. zb. pod red. E. Banasiewicz Szykuły, Woj. Urząd Ochr. Zabytków w Lublinie Lublin 2011, s. 24.

³ *Ibidem*, s. 24.

⁴ *Mappa Hrabstwa Bialskiego z Folwarkami y Wsiami do niego należącemi. Dóbr Jasnie Oświeconego Xęcia Jego Mości Hieronima Radziwiłła Podkomorzego Wiel. Xsięstwa Litewskiego z wymiaru geometrycznego sporządzone 1781 Roku*, Bibil. Tow. Nauk. w Płocku.

System fortyfikacji założenia pałacowo-parkowego w Zawieprzycach składający się z się z fosi (systemu połączonych basenów) ilustrują także plany Mayera von Hendesfelda⁵. W chwili obecnej opisana fosa już nie istnieje, jednakże jej ślady były jeszcze czytelne w latach 80. XX w.

Inny przykład stanowi rozwiązanie zastosowane w założeniu rezydencjonalnym w Radzynie Podlaskim (ryc. 1), gdzie pałac pierwotnie został wydzielony z otoczenia za pomocą fosi i muru⁶. Po barokowej przebudowie zespołu jedną z trzech części stanowił tak zwany ogród wodny, składający się z dwóch prostokątnych basenów wypełnionych wodą. Główna droga do pałacu usytuowana była na nasypie grobli⁷.

Ufortyfikowane były także dwory i mniejsze pałace. Do chwili obecnej zachowały się ślady fortyfikacji w majątku w Romanowie należącego do rodu Kraszewskich. Stanowi je system podmokłych rowów i nasypów.

KANAŁY OGRODOWE

Kanały ogrodowe stanowiły jeden z podstawowych elementów wchodzących w skład barokowego założenia rezydencjonalnego. Pierwotnie wywodziły się one z pozostałości fos zamkowych, przekształcanych w elementy dekoracyjne⁸ pełniące funkcje kompozycyjne i estetyczne.

Układy barokowych kanałów ogrodowych dzielone były na proste i złożone. Do układów złożonych należał największy barokowy kanał ogrodowy w Wersalu oparty na planie krzyża (ryc. 2).

Jego odpowiednikiem w Polsce (w znacznie mniejszej skali) był układ wodny w Choroszczy. Oprócz planu krzyża stosowano także inne kształty: rzut litery T przyjmował kanał w Dynasach⁹ w Warszawie, litery L – kanał w Nieboro-

⁵ Mayer von Hendesfeld, *Carte von West Gallizien*, 1801–1804, skala 1:172 800, Arch. Wojenne w Wiedniu.

⁶ R. Zwierchowski, *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja* (pałac), [w:] *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja*, pr. zb. pod red. G. Michalskiej, D. Leszczyńskiej, Pow. Radzyński, 2011, s. 48.

⁷ D. Pape, *Barokowy ogród przy rezydencji magnackiej w Radzynie Podlaskim*, [w:] *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja*, pr. zb. pod red. G. Michalskiej, D. Leszczyńskiej, Pow. Radzyński 2011, s. 125.

⁸ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. 1, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2007, s. 259.

⁹ Założenie rezydencjonalne w Dynasach powstało około roku 1760 z inicjatywy księżny De Nassau z domu Grodzkiej. Ogród posiadał system tarasów ziemnych połączonych schodami zlokalizowanymi na głównej osi pałacu oraz systemem ramp sytuowanych na obrzeżach. Kanał ogrodowy oparty był na planie krzyża i połączony z Wisłą. Założenie przetrwało do roku 1785. Wtedy też spłonął pałac, zaś pozostałości ogrodu widoczne były jeszcze na początku XIX w., kiedy zostały wchłonięte przez rozbudowujące się Powiśle. G. Ciołek, *Ogrody polskie, Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 91.

wie¹⁰, zaś litery Z założenie wodne w Białymstoku¹¹. Często kanały łączone były z systemami basenów¹².

Ryc. 2. Kanał ogrodowy w Wersalu, stan na rok 2012, (fot. K. Boguszevska)

Fig. 2. Garden canal in Versailles

Najczęściej lokalizowano je na osi głównej pałacu, czasami umieszczane były jednak na obrzeżach ogrodu – co miało miejsce w majątku w Łąncucie bądź w założeniu pałacowo-parkowym w Białymstoku i Nieborowie¹³.

Barokowe założenie pałacowo-parkowe w Nieborowie¹⁴ zostało rozbudowane w roku 1736. W wyniku tego działania na nowych terenach włączonych do parku powstał amfiteatr, oranżeria oraz dwuramienny kanał wraz z zaaranżowanym otoczeniem (ryc. 3). Zieleni towarzysząca kanałowi ogrodowemu została rozcięta duktami stanowiącymi przedłużenie osi kompozycyjnych założenia oraz systemu układów komunikacyjnych.

Na Lubelszczyźnie przykładem sytuowania kanału na osi pałacu jest kanał ogrodowy w Radzynie Podlaskim (ryc. 4). Obiekt zlokalizowany został w północnej części założenia pałacowo-parkowego. Kanał oparty został na planie wydłużonego prostokąta zakończonego basenem. Pierwotnie kanałowi towarzyszyła formowana zieleni w postaci boskietów pełnych¹⁵.

¹⁰ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. 1, s. 415.

¹¹ *Ibidem*, s. 415.

¹² *Ibidem*, s. 259.

¹³ *Ibidem*, s. 414.

¹⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie, Przemiany treści i formy*, s. 96.

¹⁵ D. Pape, *Barokowy ogród przy rezydencji magnackiej w Radzynie Podlaskim*, s. 132

Ryc. 3. Kanał ogrodowy w Nieborowie, stan na rok 2012 (fot. K. Boguszewska)

Fig. 3. Garden Canal in Nieborów mansion

Ryc. 4. Kanał ogrodowy w Radzynie Podlaskim, stan na rok 2012 (fot. K. Boguszewska)

Fig. 4. Garden canal in Radzyń Podlaski mansion

Podobny układ wodny występował niegdyś w założeniu rezydencjonalnym w Lubartowie, co dokumentują plany Mayera von Hendesfelda¹⁶. Kanał usytuowany został na głównej osi założenia pałacowo-parkowego w miejscu obecnego stawu, we wschodniej części zespołu. Oparty został na planie wydłużonego prostokąta. Poprzedzał go ortogonalny basen wraz z systemem barokowych parterów. Na skutek przearanżowania parku pałacowego przez właścicielkę Klementynę Małachowską (ze stylu barokowego na angielski¹⁷), kanał został przekształcony w staw o nieregularnej linii brzegowej wpisującej się w angielski styl krajobrazowy XIX w. W wyniku powojennej (1949 r.) rekonstrukcji założenia rezydencjonalnego wykonanej przez Gerarda Ciołka i ponownemu nadaniu zespołowi barokowego charakteru, kanał (który pierwotnie usytuowany był na głównej osi pałacu, zamykając założenie ogrodowe) nie został zrekonstruowany.

Diametralnie inny przykład stanowi historia kanału ogrodowego w Zwierzyńcu wchodzącego w skład zespołu zwierzyncowo-ogrodowego należącego do ordynatów Zamoyskich. Według przekazów z roku 1672 Zwierzyniec Zamoyskich otoczony był „wysokim płotem” liczącym cztery mile obwodu. Ordynaci Zamoyscy trzymali w nim sarny, jelenie łosie i dziki, a także żubry sprowadzone z Litwy. Siedzibę letnią stanowił wówczas pałac myśliwski typu Lusthaus, usytuowany na wyspie na pobliskim stawie¹⁸.

W wyniku działalności ordynata Tomasza Zamoyskiego na terenie założenia rezydencjonalnego wybudowany został kościół na wodzie p.w. św. Jana Nepomucena, który zajął miejsce dawnego teatru letniego, a później altany myśliwskiej. W wieku XIX zespół rezydencjonalny obejmował: pałac myśliwski, altanę, wraz z układem wodnym, który stanowił kanał wraz ze stawem¹⁹. Kanał ogrodowy (zwany długim, liczył bowiem ok. 400 m) oparty był na planie wydłużonego prostokąta zakończonego od strony zachodniej ortogonalnym basenem pałacowym. Usytuowany został on na osi modrzewiowego pałacu myśliwskiego rozebranego w latach 30. XIX w. Kanał pierwotnie obsadzony był szpalarami lip i grabów, pełniąc funkcję drogi dojazdowej do pałacu, która wówczas zlokalizowana była od strony wschodniej założenia²⁰.

Obecnie gmina Zwierzyniec próbuje odtworzyć układ założenia rezydencjonalnego za czasów Jana Zamoyskiego zwanego „Sobiepanem”. W ramach projektu pt. *„Odtworzenie zabytkowego układu wodno-pałacowego w Zwierzyńcu wraz z zagospodarowaniem turystycznym” kanał ogrodowy odzyskał swoją dawną świetność. W wyniku prac przeprowadzonych przez Gminę Zwierzyniec*

¹⁶ Mayer von Hendesfeld, *Carte von West Gallizien...*

¹⁷ Park został przebudowany ze stylu barokowego na angielski w roku 1830, kiedy to właścicielka zespołu Klementyna Małachowska zleciła to zadanie ogrodnikowi Wichrowskiemu.

¹⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. XIV, pod red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1895, s. 685.

¹⁹ E. Maj, *Mecenat artystyczny ordynatów zamoyskich w sztuce ogrodowej na przykładzie Zwierzyńca i Klemensowa*, [w:] *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie*, s. 146, 149.

²⁰ http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=456&Itemid=107

zrekonstruowano historyczny układ wodny, wchodzący w skład pierwotnej kompozycji „założenia willowego – Zwierzyniec”²¹.

FONTANNY I WODOTRYSKI

Oprócz kanałów ogrodowych w barokowych założeniach rezydencjonalnych obiektem małej architektury sytuowanym powszechnie w reprezentacyjnej części założenia, najczęściej w pobliżu pałacu stanowiły fontanny i wodotryski. Obiekty te umieszczane były na osi głównego budynku założenia (po stronie elewacji ogrodowej bądź dziedzińca). Ich głównym zadaniem była funkcja kompozycyjna i estetyczna. Przykładem tego typu rozwiązań są fontanny w założeniu pałacowo-parkowym w Kozłowie, Lubartowie. Przed elewacją frontową pałacu umieszczono natomiast fontannę w Kocku i Puławach.

STAWY

W angielskich parkach krajobrazowych powstających na Lubelszczyźnie w wieku XIX elementem obowiązującym były stawy wpisane w przestrzeń parku. Tego typu rozwiązania zastosowano m.in. w majątku w Lubartowie, Cieleśnicy, Stryjowie, Samoklęskach, Wierzchowiskach, Łysołajach czy Kocku.

Pisząc o stawach, należy jednak podkreślić, że głównie miały funkcję użytkową, a stawy towarzyszące dworom i pałacom w większości były hodowlane. Najczęściej sytuowane były na terenach bagiennych i podmokłych, co dawało możliwość zagospodarowania nieużytków. Już w roku 1573 Olbrycht Strumieński przedstawił staropolskie zasady i zasady stosowane przy zakładaniu grobli. W zależności od wysokości wykonywanej grobli stosowano różny „zakład”. Dla grobli 2-łokciowej zakład wynosił łokci siedem, dla 3-łokciowej dziesięć, zaś dla 9-łokciowej – dwadzieścia sześć łokci. Według O. Strumieńskiego, dno stawu powinno być gliniaste i nieprzepuszczalne²². Należało także unikać wszelkiego rodzaju elementów drewnianych – konarów, korzeni i gałęzi, które mogłyby z łatwością przerwać groble²³.

Groble były wysoce wyspecjalizowanymi budowlami inżynierskimi. Montowano w nich urządzenia nawadniająco-spustowe tak zwane mnichy lub baszty. W celu zwiększenia wydajności stawów sztucznych co kilka lat spuszczano z nich wodę i wykorzystywano jako pastwiska dla bydła bądź teren pod uprawę zbóż.

²¹ http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=456&Itemid=107

²² O. Strumieński, *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów 1573*, Wyd. Akad. Umiejętności w Krakowie, Biblioteka Pisarzy Polskich, Kraków 1897 ss. 1–87.

²³ Ibidem, s. 1–87.

Ryc. 5. Widok na kaplicę grobową w Stryjowie, w tle zarośnięty staw ogrodowy, stan na rok 2010
(fot. K. Boguszevska)

Fig. 5. View of the tomb chapel in Stryjów, in the background overgrown garden pond

I Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 22 - 24 maja 2002, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 2003, Stawy zasilane były najczęściej wodą z najbliższej położonej rzeki przepływającej w pobliżu założenia²⁴. Powierzchnie stawów hodowlanych zajmowały znaczną część całego majątku ziemiańskiego. Przykładem ilustrującym tę sytuację były stawy hodowlane w założeniu rezydencjonalnym w Stryjowie (ryc. 5), których powierzchnia przed rokiem 1944 wynosiła 60 ha, zaś powierzchnia całego majątku 317 ha²⁵.

Innym przykładem jest Gospodarstwo Rybackie „Samokłęski” użytkujące do chwili obecnej stawy założone w roku 1907 przez właściciela majątku Samokłęski Wacława Kusza²⁶.

PODSUMOWANIE

W chwili obecnej założenia rezydencjonalne znikają z krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny, a wraz z nimi towarzyszące im elementy wodne. Zaniedbane stawy w dużej części zarosły (Stryjów), całkowicie zanikając. Podobnie jak systemy fortyfikacyjne, których przebieg można odczytać jedynie z historycznych

²⁴ R. Marcinek, *Wokół dworu. Ogród – gospodarstwo – stawy*, [w:] *Dwór polski architektura tradycja historia*, Wyd. Kluszczyński, s. 86–91.

²⁵ J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Reg. Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie *idea Media*, Lublin 1998, s. 312.

²⁶ <http://www.samokleski.pl/historia.php>

materiałów kartograficznych. Szansą dla ich zachowania są programy unijne (Fundusz Rozwoju Regionalnego) mające na celu rekonstrukcję zabytkowych założeń rezydencjonalnych na potrzeby turystyczne.

PIŚMIENNICTWO

- Bienia M., Wetoszka B., 2011. *Badania archeologiczne staropolskich obiektów rezydencjonalnych z obszaru północnej Lubelszczyzny*, [w:] *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, pr. zb. pod red. E. Banasiewicz-Szykuły, Woj. Urząd Ochr. Zabytków w Lublinie Lublin, s. 24.
- Ciołek G., 1954. *Ogrody polskie, Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa, s. 91, 96.
- Fijałkowski D., Kseniak M., 1982. *Parki wiejskie Lubelszczyzny*, PWN, Warszawa, s. 36.
- Majdecki L., 2007. *Historia ogrodów*, T. 1, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Maj E., 2003. *Mecenat artystyczny ordynatów Zamoyskich w sztuce ogrodowej na przykładzie Zwierzynca i Klemensowa*, [w:] *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie*, I Mat. II sesji nauko. zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 22–24 maja 2002, Kozłówka 2003, s. 146, 149.
- Strumieński O., 1897. *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów 1573*, Wyd. Akad. Umiejętności w Krakowie, Bibl. Pisarzy Polskich, Kraków, ss. 1–87.
- Przesmycka E., 2008. *Lubelszczyzna wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin, s. 212.
- Pape D., 2011. *Barokowy ogród przy rezydencji magnackiej w Radzynie Podlaskim*, [w:] *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja*, pr. zb. pod red. G. Michalskiej i D. Leszczyńskiej, Pow. Radzyński, s. 125.
- Zwierzchowski R., 2011. *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja (pałac)*, [w:] *Radzyń Podlaski Miasto i rezydencja*, pr. zb. pod red. G. Michalskiej i D. Leszczyńskiej, Pow. Radzyński, s. 48.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. XIV, pod red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1895, s. 685.

Źródła kartograficzne

- Mayer von Hendsfeld, Carte von West Gallizien, 1801–1804, skala 1:172 800, Arch. Wojenne w Wiedniu
- Mappa Hrabstwa Bialskiego z Folwarkami y Wsiami do niego należącemi. Dóbr Jasnie Oświeconego Xęcia Jego Mości Hieronima Radziwiłła Podkomorzego Wiel. Xięstwa Litewskiego z wymiaru geometrycznego sporządzone 1781 Roku, Bibl. Tow. Nauk. w Płocku

SELECTED WATER ELEMENTS IN MANOR HOUSES OF LUBLIN PROVINCE. STATE OF PRESERVATION

Abstract. Water elements are one of the most important part of the mansions. Due to their character and architectural form, they served different functions such as defensive, compositional and usable. The purpose of this article is to present selected water elements associated with Manor Houses of Lublin region. The Authors try to describe and classify selected examples.

Key words: pond, canal garden, fountain, Lublin province